

Улуханов 2004: Улуханов, И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания [Текст] / И. С. Улуханов. — 3-е изд. — М. : УРСС : Едиториал УРСС, 2004. — 254 [1] с. — ISBN 5-354-00570-1.

Adams 1973: Adams, V. An Introduction to Modern English Word-Formation [Text] / V. Adams. — London : Longman, 1973. — 230 p.

Bauer 2001: Bauer, L. Compounding [Text] / L. Bauer // Language Typology and Language Universals. An International Handbook. [Ed. by Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher, Wolfgang Raible]. — Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2001. — V. 2. — P. 695—707.

Fleischer, Barz 1995: Fleischer, W., Barz, I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache [Text] / W. Fleischer, I. Barz. — Tübingen: Niemeyer, 1995. — 382 S.

Deutsche Wortbildung 1991: Deutsche Wortbildung: Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Hauptteil 4. Substantivkomposita : (Komposita und Komposita und kompositionsähnliche Strukturen 1) [Text] / Ortner Lorelies. — Berlin/New York, de Gruyter, 1991. — 863 S. — ISBN 3-11-012444-0.

В статтє виявляються и описуються модели образования композитов, обозначающих человека по физическим признакам в английском, немецком, украинском и русском языках в сопоставительном аспекте. Особое внимание уделяется исследованию метафорических и метонимических переносов, которые в подавляющем большинстве случаев участвуют в процессе образования изучаемых композитов.

Ключевые слова: наименования человека, композиты, метафорические переносы, метонимические переносы, бахуврихи.

The article describes and reveals the main models of the composites' formation denoting people according to their physical signs in the English, German, Ukrainian and Russian languages. The main attention is paid to the research of the metaphorical and metonymical meaning transfers that in the majority of cases are observed in the composites' formation under study.

Keywords: names of people, composites, metaphorical transfers, metonymical transfers, bahuvrihi.

Надійшла до редакції 3 вересня 2010 року.

Наталя Пославська

ББК 81.2 Ук-211

УДК 811.161.2'373.611

ДЕРИВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІЄСЛІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ “БИТИ КОГО-НЕБУДЬ, ЗАВДАВАТИ ФІЗИЧНИХ ТРАВМ”

У статті проаналізовано словотворчу спроможність дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”. Встановлено структуру типової словотвірної парадигми досліджуваних твірних слів, виявлено континуум словотвірних значень, реалізованих похідними, з’ясовано чинники, що визначають дериваційну активність дієслів, зумовлюють їхні семантико-словотвірні трансформації.

Ключові слова: дієслово, валентність, типова словотвірна парадигма, словотвірне значення, дериваційний потенціал, похідне слово.

На сучасному етапі розвитку науки про словотвір першорядного значення набувають питання класифікації, інтерпретації й опису похідних слів за ознаками твірних, з’ясування ролі твірної основи у процесах деривації (В. В. Грещук, Н. Я. Тишківська, О. Д. Микитин, І. В. Чепуріна, І. Ф. Джочка, Р. О. Бачкур та ін.). Об’єктивна потреба у дослідженні словотворчої активності та продуктивності різних класів базем “аж до повного охоплення всієї твірної бази з тим, щоб виявити типологію словотвору, у якій типологізуючим чинником буде твірна основа” [Грещук 2002: 76], зумовлює актуальність нашої розвідки, мета якої – виявити й описати словотворчу спроможність дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”. Для досягнення мети необхідно розв’язати такі завдання: 1) охарактеризувати семантико-валентні ознаки аналізованих твірних; 2) встановити континуум словотвірних значень, реалізованих похідними у структурі типової словотвірної парадигми; 3) з’ясувати чинники, які впливають на дериваційну активність твірних дієслів.

Досліджувані вербативи позначають ситуацію пошкодження організму істот: *бити, давити, калічити, катувати, мордувати, мучити, ранити, травмувати, шрамувати* тощо. Вони належать до класу дієслів деструкції, які репрезентують руйнівний вплив на предмет, у результаті якого якісно змінюється, частково порушується або повністю знищується його цілість на рівні макро- чи мікроструктури [див.: Пославська 2006].

Типовий семантико-синтаксичний контекст аналізованих твірних, релевантний щодо їхніх дериваційних трансформацій, має такий вигляд: **S-D-O(r)-I**, де **S** – це суб’єкт, що здійснює фізичний вплив, **D** – дія, спрямована на пошкодження кого-небудь, **O(r)** – об’єкт-результат, тобто істота, на яку поширюється дія, **I** – інструмент, знаряддя, за допомогою якого здійснюється руйнація: пор.: “Коли не стало патронів, кидалися

врукопаши, біднота гамселила прикладом куркулів по набряклих крутих загривках” (О. Гончар). При цьому лівобічний суб’єктний та правобічний об’єктний актанти є облігаторними елементами актантної рамки базем, а правобічний інструментальний актант – факультативним. Встановлені субстанційні валентності твірних дієслів зумовлюють їхню словотворчу активність у породженні похідних на позначення виконавців, результату, знаряддя дії. Окрім того, аналізованим твірним характерна також сирконстантна рамка, що визначає просторову, часову та квантитативну спрямованість руйнівної дії.

Загальна кількість дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” становить 48 одиниць¹.

Аналіз словотвірних парадигм (СП) досліджуваних твірних засвідчив, що їхня типова словотвірна парадигма (ТСП) має три блоки: субстантивний, вербальний та ад’єктивний.

Субстантивний блок становлять два типи словотвірних значень (СЗ): транспозиційні – “опредметнена дія” – і мутаційні – “віконавець дії”, “об’єкт – результат дії”, “знаряддя дії”.

Дериватологи відзначають, що характерною особливістю вербативів як твірної бази є можливість їх перманентної синтаксичної перекатегоризації, оскільки немає жодних семантико-граматичних перешкод для формування транспозиційних субстантивів, якщо в комунікативній діяльності в них виникає потреба [див.: Джочка 2003, Чепуріна 2003, Ярулліна 1980 та ін.]. Щодо дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”, то із 48 твірних від 23 (48%) зафіксовані синтаксичні деривати, при цьому загальна кількість транспозиційних іменників становить 30 одиниць, пор.: *биття; бичування; глушіння; давка* (розм.); *калічення; карання; луцювання* (розм.); *мордування; мучення; нівечення; парення; періщення; пороття* (розм.); *пошкодження; різання; рубанина* (розм.), *рубання; смаління, травмування, шмагання; шомполування* (розм.) тощо.

Висока продуктивність у породженні іменників зі СЗ “опредметнена дія” вербативами із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” зумовлена також їх належністю до угруповання конкретної фізичної дії (КФД), конституенти якого відзначаються динамічністю, тобто характеризуються відносно “сильним” аспектом протікання та граничності, а також – превалюванням ознаки результативної межі (спрямованості на досягнення передбачуваного результату пошкодження). Так, найбільш повно утворюють іменники опредметненої дії дієслова, що “мають досить виражену семантику протікання і граничності; ... від результативних дієслів ... імена дії формуються досить вільно” [Семантические 1991: 144].

На відміну від транспозиційних, мутаційні девербативи “цілком абстраговані від позиції в момент мовлення, в окреслений період часу і від часової осі загалом. [...] Процесуальна ознака, покладена в основу таких найменувань, набуває для свого носія статусу сутності” [Максапетян 1986: 45-46]. Конкретний віддієслівний іменник становить собою результат словотворчої об’єктивації парадигматико-синтагматичних ознак вихідної семми. Іншими словами, лексична деривація девербативних субстантивів ґрунтується на модальному транспонуванні екстрамовної бази словотворення – ситуації, учасника якої ідентифікує дериват, – з

¹ 1. *Батожити* – Бити батогами, сікти. 2. *Бити* – 2. (кого) Завдавати ударів кому-небудь. 3. *Бичувати* – 1. (рідко) Бити бичем; взагалі бити, шмагати. 4. *Гамселити* (фам.) – 1. Сильно бити кого-небудь. 5. *Гаратати* (діал.) – Бити. 6. *Глушити* (розм.) – 5. Сильним ударом позбавляти свідомості; приголомшувати, бити. 7. *Голомишити* (розм.) – Сильно бити. 8. *Давити* – 4. // Навалившись, ударом калічити, вбивати. 9. *Дубасити* (фам.) – 1. Сильно бити кого-небудь. 10. *Калічити* – 1. Завдавати каліцтва кому-, чому-небудь; робити калікою. 11. *Каменувати* – (заст.) Бити кого-небудь камінням. 12. *Карати* – 2. Завдавати мук, тортур; мучити. 13. *Катувати* – 1. Допитуючи, піддавати тортурам; мучити. 2. Сильно бити, завдавати тяжких фізичних мук, страждань. 14. *Колічити* (діал.) – Бити. 15. *Колоти* – 1. Натискати або проколувати чим-небудь гострим, спричиняючи біль. // Уражати кого-небудь, встромляючи в тіло вістря зброї. 16. *Колошматити* (розм.) – 2. Дуже сильно бити кого-небудь. 17. *Кривавити* – 2. (нар.-поет.) Бити до крові, завдавати кривавих ран. 18. *Лупити* (розм.) – 4. (фам.) Сильно бити кого-небудь. 19. *Луцювати* (розм.) – Те саме, що бити 2. 20. *Лушпарити* (розм.) – Сильно бити. 21. *Молосувати* (діал.) – Бити. 22. *Мордувати* – Завдавати комусь фізичного болю або моральних страждань; мучити, катувати. 23. *Мучити* – Завдавати мук, фізичних або моральних страждань. 24. *Нівечити* – 2. Катувати, мучити кого-небудь, знущатися, глумитися з кого-небудь, жорстоко й грубо поводитися з кимось. 25. *Парити*¹ – 1. // Обпикати чим-небудь гарячим. 26. *Пекти* – 4. // Катувати розпеченим знаряддям. 27. *Періщити* – 1. Сильно бити, сікти, шмагати. 28. *Полосувати* – 2. (розм.) Завдавати частих ударів кому-небудь чимсь гострим. 3. (розм.) Ударяти, бити, залишаючи сліди, рубці і т. ін. у вигляді смуг. 29. *Поротити*¹ – 2. (розм.) // Робити розріз на тілі; розтинати. 30. *Поротити*² (розм.) – 1. Бити різками, сікти, шмагати кого-небудь. 31. *Різати* – 1. Робити рани зброєю... 32. *Ранити* – 1. Заподіювати, робити кому-небудь рану, рани (у 1 знач.). 33. *Різати* – 1. // Ранити людину, частини її тіла (про щось гостре або чимсь гострим). 34. *Рубати* – 2. Бити, розтинати холодною зброєю (шашкою, шаблею і т. ін.). 35. *Сікти* – 1. // Завдавати ударів холодною зброєю. 2. Бити, карати (батогами, різкою, ложиною і т. ін.); шмагати, пороти. 36. *Сліпити* – 1. Позбавляти зору, робити сліпим кого-небудь; осліплювати. 37. *Смалити* – 1. // Завдавати опіків вогнем або чим-небудь гарячим. 38. *Смузувати* (розм., рідко) – Бити, ударяти кого-небудь, залишаючи на тілі довгі смуги. 39. *Тлумити* – 3. (розм.) Те саме, що бити 2; луцювати. 40. *Товкти* – 3. (розм.) Бити кого-, що-небудь у щось, по чомусь. 41. *Голочити* – 2. Те саме, що бити 2. 42. *Травмувати* – Завдавати травми кому-, чому-небудь. 43. *Ударяти* (ударяти), *ударити* (ударити) – 1. Чинити удар, удари; бити. 44. *Уражати*¹ (вразити), *уразити* (вразити) – 1. *Ранити* або убивати. 45. *Ушкоджувати*, *ушкодити* – 1. Завдати шкоди, ранити, уражати і т. ін. 46. *Шмагати* – 1. Завдавати ударів, бити чимсь гнучким. // Караючи кого-небудь за щось, бити різками, батогами, паском і т. ін. 47. *Шомполувати* (розм.) – Карати, б’ючи шомполами. 48. *Шрамувати* (розм.) – Робити шрами на тілі.

плану актуального в план потенційний [Максапетян 1986: 44]. Іноді окремі актанти дериваційно не реалізуються, “проте не виявлено похідних, значення яких не передбачене валентностями твірною дієсловом” [Морозова 1980: 9].

Характерною особливістю конститuentів макрополя КФД є активне продукування дериватів зі СЗ “**виконавець дії**”, оскільки поняття діяльності передбачає поняття діяча [Кильдибекова 1985]. Облігаторну лівобічну субстанційну валентність дієслова із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” дериваційно реалізували так: *калічник; каральник, каратель; мучитель; рубака* (розм.); *сікар* (заст.). Як бачимо, із 48 твірних 5 (10 %) мотивували субстантиви на позначення виконавців дії. Отже, на відміну від загально визнаних тенденцій щодо здатності дієслів КФД активно утворювати іменники на позначення виконавців дії, аналізованим дієсловом малохарактерне послідовне й регулярне продукування “*nomina agentis*”. Проте, вважаємо, що вказані деривати потенційні від усіх базем, оскільки немає жодних системних перешкод для їх утворення. Моделлю побудови агентивних імен може стати синтагма на зразок “той, хто пошкоджує когось” (той, хто лущоє, той, хто травмує) і словотвірна формула “дієслово + афікс із семою діяча”. Мова наділена усіма засобами для формування похідних на позначення виконавців активної дії. Дериваційні лакуни у сфері актуалізації досліджуваними твірними облігаторної лівобічної субстанційної валентності зумовлені антропоцентричними та нормативними факторами. Перешкодою до реалізації суб’єктних актантів є відсутність комунікативної потреби у словотвірних агентивах. З одного боку, твірні дієслова позначають ситуацію, яка здебільшого не є соціально нормативною, найчастіше носить спорадичний, необов’язковий або випадковий характер, зазвичай відбувається протягом короткого проміжку часу, пор.: [Микола]: Не встиг я йому се сказати, а він як не кинеться на мене, як не почне *гаратати* мене палицею (І. Франко). З іншого боку, суб’єкти дії досліджуваних вербативів, як правило, мають диференційовані найменування, виражені іншими словами, – найменуваннями осіб. Тому не завжди виникає мовленнєва необхідність номінувати або перейменовувати виконавця тимчасового фізичного впливу.

Специфічними й визначальними ознаками акціональної ситуації, яку маніфестують компоненти макрополя КФД, є активна і цілеспрямована дія на предмет з метою його перетворення, зміни. У зв’язку з цим провідне місце у змістовій конфігурації динамічних вербативів посідають результативні семи, адже з онтологічного погляду планомірний вплив підпорядкований еманациї – завершується лише за умови досягнення певного результату. “Дія активних дієслів спрямована на об’єкт, повністю охоплює його; об’єкт становить собою мету, кінцевий результат дії” [Кильдибекова 1985: 44]. На співвідносному ґрунті об’єктної й результативної семи досліджуваних твірних формується облігаторна правобічна субстанційна валентність, що дериваційно актуалізується у лексичних похідних – іменниках зі СЗ “**об’єкт-результат дії**”.

Похідні зі СЗ “об’єкт-результат дії”, які зафіксовані від дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”, позначають осіб або істот, яким завдали фізичних травм; рани, пошкодження частин тіла тощо. Загальна кількість зафіксованих дериватів становить 9, вони сформовані на базі 8 (17 %) вихідних найменувань: *мученик; рана; рубець; сліпець, сліпак; смуга; травма; ушкодження; шрам*.

У мовознавстві немає однозначної думки щодо встановлення похідності у парах спільнокореневих слів на зразок *рана – ранили, смуга – смугувати, шрам – шрамувати* тощо. У дослідженні ми спираємося на думку А. Мейє, що мотиваційні відношення у парах “кореневий іменник – дієслово” “взаємно однозначні”: субстантив є одночасно і твірною базою, на основі якої сформувався вербатив, і віддієслівним утворенням [Мейє 1951: 278], у зв’язку з чим іменники *рана, шрам, смуга* тощо розглядаємо як деривати зі СЗ “об’єкт-результат дії”.

Незважаючи на те, що дієслова, які позначають активний і цілеспрямований вплив на предмет, до яких належать вербативи із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”, “утворюють результативні імена без будь-яких обмежень” [Семантические 1991: 149], лише 17 % із досліджуваних твірних мотивують похідні зі СЗ “об’єкт-результат дії”. Основним стримувальним чинником щодо появи таких дериватів, на нашу думку, є брак соціального замовлення на них – з одного боку. З іншого – те, що для називання результату впливу часто послуговуються іншими найменуваннями, зокрема ад’єктивами: *битий, калічений, різаний* тощо. Інакше кажучи, обов’язкова правобічна субстанційна валентність транспонується часто не в іменники, а в дієприкметники, прикметники.

Активність, цілеспрямованість, націленість на результат як визначальні характеристики складових угруповання КФД зумовлюють те, що для здійснення будь-якої акціональної дії, зокрема пошкодження істоти, особа часто послуговується ріноманітними артефактами – інструментами, пристроями тощо. У зв’язку з цим динамічні вербативи здатні породжувати не тільки похідні зі значенням “виконавець дії”, але й – “знаряддя дії”. У субстантивному блоці досліджуваних базем семантична позиція “**знаряддя дії**” репрезентована такими похідними *бич; колючка* (розм.); *різак, різка*. Зі 48 твірних 3 (6 %) утворюють похідні. Малопродуктивність аналізованих твірних у породженні дериватів зі СЗ “знаряддя дії” можна пояснити тим, що інструментальна валентність у семантико-синтаксичному контексті досліджуваних твірних займає факультативне місце. “Інформація про знаряддя дії не є присутньою, оскільки знаряддя дії здатне ... замінити суб’єкт дії” [Семантические 1991: 136].

Ад’єктивний блок. Прикметники, мотивовані дієсловами із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”, становлять собою результат дериваційної актуалізації субстанційних валентностей

(суб'єктної, об'єктної, результативної, інструментальної) базових одиниць у семантичних позиціях: “який виконує або може виконувати дію”, “на який поширюється дія або який придатний для виконання дії”, “який призначений для виконання дії”, “який є результатом дії”.

До складових ад'єктивного блоку ТСП дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” зараховуємо також дієприкметники. На сучасному етапі розвитку граматичної науки поширення набуває погляд, згідно з яким дієприкметник – це віддієслівний прикметник. Висхідна активність у дієприкметниках прикметникових ознак, зокрема визначальних словозмінних категорій роду, числа й відмінка, вказує на них як на розряд віддієслівних прикметників у континуумі ад'єктивів [Вихованець 2004: 150].

Облігаторні лівобічні суб'єктні актанти твірних об'єктивують деривати зі СЗ “який виконує або може виконувати дію”. Вони зафіксовані від 2 (2 %) дієслів, пор: *битливий; каральний*. Правобічна облігаторна субстанційна валентність твірних знаходить дериваційну реалізацію у вторинних прикметниках зі СЗ “на який поширюється дія або який придатний для виконання дії”. Похідні окресленої семантичної позиції вказують на ознаку предмета за дією. Вони засвідчені від 5 (7 %) дієслів: *караний; лупцюваний* (розм.); *мордований; мучений; рубаний*. Інструментальні актанти досліджуваних базем словотворчо актуалізуються у вторинних прикметниках зі СЗ “який призначений для виконання дії”. Вони зафіксовані від 6 (13 %) дієслів: *биткий; караючий; колючий; разючий, разливий* (рідко); *ріжучий, різальний, різучий* (розм.); *сікучий*.

Найбільшу продуктивність дієслова із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” виявили у породженні прикметників зі СЗ “який є результатом дії”, які засвідчені від 24 (50 %) твірних: *битий; калічений, калічний* (розм.); *караний; катований; колотий, колений; лупцюваний* (розм.); *мордований; мучений; парений; печений; поротий¹, порений; поротий², порений; ранений; різаний; рубаний; січений; смалений; товчений; толочений; травмований; ударений* (вдарений); *уражений¹ (вражений); шмаганий; шрамований* (розм.).

Вербальний блок. Характерною особливістю вербативів зі значенням “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” як мотиваційної бази є активне генерування дієслів. Вербальний блок протиставляється іншим блокам великою протяжністю та глибиною місць.

Специфіка акціональної ситуації, яку репрезентують вербативи із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”, полягає не лише у передбачуваних об'єктно-результативних наслідках, але й у здатності розгортатися у часі та просторі, здійснюватися з різною напругою та силою. У зв'язку з цим аналізованим дієсловом властиві векторна, темпоральна, ступеня інтенсивності та міри виконання дії валентності, які дериваційно реалізуються у похідних з відповідною семантикою.

Здатність дії поширюватися у просторі репрезентує векторна валентність, що на морфолого-синтаксичному рівні становить поєднання вербативів з локативами на зразок *знизу, зверху, збоку, всередину, довкола, на поверхню, на частину предмета* і т. под., що дає поштовх дериваційним перетворенням, на основі яких відбувається формування похідних на позначення просторової трансформації дії, пор: *бити* “Завдавати ударів кому-небудь” → *відбити* “Ударами пошкодити що-небудь в організмі”, тобто якусь частину організму; *оббити* / *оббити* “Ранити ударами або зачіпаючи об що-небудь тверде (про людське тіло)”.

З огляду на те, куди спрямовується дія відносно статичного сегмента у просторі (на поверхню, збоку, знизу, довкола, крізь, всередину тощо), векторно-об'єктна валентність досліджуваних твірних здатна реалізуватися у похідних зі СЗ: “поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об'єкта”, “спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об'єкт крізь інший”.

Похідні зі СЗ “поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об'єкта” позначають таку спрямованість на предмет, у результаті якої пошкоджується його зовнішня площина, незначна частка, якийсь бік тощо. Загальна кількість зафіксованих похідних окресленої семантичної позиції становить 29, вони мотивовані 11 (23 %) твірними: *відбити, підбивати / підбити, розбивати / розбити; віддавлювати / віддавити; покалічити, скалічити; виколювати / виколоти, підколювати / підколоти* (розм.); *розколошматити* (розм.); *підпарювати / підпарити* (розм.); *випікати / випекти, опікати¹ / опекти, обпекати / обпекти, припекати / припекти, спекти¹* (розм.), *упекти (впекти); порізати; присмалювати / присмалити; відтовкти* (розм.), *розтовкти* тощо.

Деривати зі СЗ “спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об'єкт крізь інший” вказують на таку локалізацію, у результаті якої відбувається проникнення чогось всередину предмета, у зв'язку з чим у ньому з'являється виїмка або він пронизується наскрізь. Похідні формуються на основі дериваційного перетворення синтаксичної конструкції на зразок “дієслово + локативи *крізь, наскрізь, всередину*”: *продавлювати / продавити* “Надавлюючи, натискуючи власною масою, прогинати всередину”. Із 48 твірних 4 (8 %) продукують вторинні дієслова названої семантичної позиції: *вколювати (уколювати) / вколоти (уколоти), проколювати / проколоти; прорізувати / прорізати; просікати / просікти; присмалювати / присмалити*.

Дієслова із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” маніфестують таку ситуацію, за якої поставлена мета досягається акціональним впливом на зовнішню площину об'єкта (тіло, організм, його частина). З огляду на те, що передбачуваним та реальним результатом здебільшого є побої, рани, травми, то окреслені твірні активно продукують деривати зі СЗ “поширювати дію на поверхню, невелику частину,

довкола, з усіх боків об'єкта", рідше – "спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об'єкт крізь інший.

Кожна дія передбачає часові параметри свого тривання. Темпоральна валентність вербативів із семантикою "бити кого-небудь, завдавати фізичних травм" реалізується у семантичних позиціях "почати виконувати дію", "виконувати дію якийсь час", "завершувати виконувати дію".

Деривати, марковані семою "почати процес", вказують на початкову стадію в розгортанні дії, на відлік ситуації від певного моменту. Загальна кількість вторинних найменувань зі СЗ "почати виконувати дію" становить 2 (4 %) одиниці: *заперіцити* (розм.); *зарубувати*.

Похідні зі СЗ "виконувати дію якийсь час" вказують на відтинок часу, протягом якого здійснюється дія: *покатувати* "Катувати, мучити якийсь час, допитуючи". Із 48 твірних 6 (13 %) продукують деривати окресленої семантичної позиції: *покатувати*; *помордувати*; *помучити*, *промучити*; *порубати*; *просмалити*; *потовкти*.

Деривати зі СЗ "завершувати виконувати дію" позначають кінцевий етап розвитку дії: *доколювати / доколоти*; *досмалювати / досмалити*.

Конкретний фізичний вплив на предмет може здійснюватися з різною напругою та силою, у зв'язку з чим вербативам КФД властива валентність ступеня інтенсивності і міри виконання дії, яка на формально-граматичному рівні репрезентується поєднанням дієслова з прислівниками ступеня інтенсивності на зразок *сильно, легко, ледве* тощо або міри – *багато, мало, трохи, недостатньо, надміру* і т. под., а на дериваційному – реалізується у девербативах, які позначають кількісно-якісні модифікації процесу.

Квантитативна трансформація дієслів із семантикою "бити кого-небудь, завдавати фізичних травм" неоднорідна. Вона поділяється на три групи: 1) кількісно-дистрибутивний вияв дії; 2) інтенсивний вияв дії; 3) кратний вияв дії.

Першу групу становлять похідні зі СЗ "кількісний вияв дії" та "дистрибутивність дії". Девербативи семантичної позиції "кількісний вияв дії" формуються на основі дериваційної редукації синтагми на зразок "частина, декілька, багато, все + твірне дієслово" і позначають кількісну реалізацію активного впливу на предмет. Похідних зі СЗ "кількісний вияв дії" зафіксовано 6. Вони утворені від 4 (8 %) твірних: *наглушити*; *переколювати / переколоти*, *поколоти*², *сколювати / сколоти*; *порубати* (рідко); *потовкти*. Похідні зі СЗ "дистрибутивність дії" репрезентують спрямованість впливу на множину об'єктів. Загальна кількість похідних зі СЗ "дистрибутивність дії" становить 22 одиниці, які утворені від 17 (35 %) дієслів: *переглушити*, *поглушати / поглушити* (розм.); *передавлювати / передавити*; *перекалічувати / перекалічити*; *перекатувати*; *переколювати / переколоти*; *переколошматити* (розм.); *перемордувати* (розм.), *помордувати*; *перемучити*, *помучити*; *перенівечити*; *переранити*; *вирубувати / вирубати*, *перерубувати / перерубати*; *пересікти*; *посліпити*; *перетолочувати / перетолочити*; *поушкоджувати*; *перешмагати* (розм.) тощо.

Активний вплив може здійснюватися з різною напругою, більшою або меншою силою. У зв'язку з цим з-поміж девербативів-актуалізаторів валентності ступеня інтенсивності і міри виконання дії досліджуваних твірних виокремлюються похідні зі СЗ "виконувати дію з надмірною інтенсивністю" та "виконувати дію недостатньо інтенсивно", які формують другу групу репрезентантів квантитативних модифікацій процесу – інтенсивний вияв дії.

Деривати семантичної позиції "виконувати дію з надмірною інтенсивністю" виникли внаслідок дериваційних трансформацій синтагм на зразок "дієслово + прислівник *дуже (сильно, украй, старанно* і т. под.): *вибатожити* "Дуже побити батоном; відшмагати", *нашмагати* "Шмагаючи, сильно побити", *вимучувати / вимучити* "Украй знесилювати кого-небудь; завдавати фізичних або душевних мук". Загальна кількість похідних зі СЗ "виконувати дію з надмірною інтенсивністю" становить 26 одиниць. Вони зафіксовані від 12 (25 %): *вибатожити* (розм.); *збити*; *придавити*; *відкатувати* (розм., рідко), *закатовувати / закатувати*, *покатувати*, *скатувати*; *відлупити* (розм.); *відлупцювати* (розм.), *налупцювати* (розм.); *помордувати*; *вимучувати / вимучити*, *замучувати / замучити*, *перемучити*, *примучити* (розм.); *розсікати / розсікти*, *засікати / засікти*; *висмалювати / висмалити*; *затовкти* (розм.), *стовкти* (розм.); *зашмагати* (розм.) тощо.

Похідні зі СЗ "виконувати дію недостатньо інтенсивно" сформувалися на основі синтагми "легко, ледве + дієслово". Їх зафіксовано 2: *примучити* (розм.); *підранювати / підранити* (мисл., розм.).

Ситуація, яку позначають дієслова із семантикою "бити кого-небудь, завдавати фізичних травм", може мати разовий характер або повторюватися. У зв'язку з цим з-поміж девербативів, репрезентантів квантитативної модифікації впливу, виокремлюється група похідних, які позначають кратність вияву самої дії. До неї входять вторинні одиниці зі СЗ "однократність дії", "виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому".

Деривати семантичної позиції "однократність дії" вказують на разовість, моментальність, недовготривалість процесу: "– А ти не втерпів і *гаратнув* його каменюкою по маківці?" (І. Вільде). Загальна кількість девербативів окресленої семантичної позиції становить 9 одиниць: *гаратнути* (діал.); *кольнути*; *лупнути*² (фам.); *молоснути* (діал.); *полоснути* (розм.); *різнати*; *рубнути*; *сікнути*; *шмагнути*.

На багатократний вияв дії вказують девербативи зі СЗ "виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому".

Похідні зі значенням “виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому” позначають повторне виконання дії. Девербативи окресленої семантичної позиції зафіксовані від 2 (4 %): *перемучити, перетовкти*.

Дієслова із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” як складові угруповання КФД становлять клас граничних вербативів, які “у найбільш широкому розумінні означають процес переходу від старого якісного стану до нового або прогнозований внутрішньою логікою процесу результат такого переходу” [Калько 1990: 6]. Похідні зі СЗ “**довести дію до результату**” засвідчені від 32 (67 %) твірних: *відбатожити; побити; оглушати/оглушит; придавити, роздавлювати/роздавити; віддубасити* (розм.), *скалічити; покаменувати* (заст.); *покарати, скарати; вколювати¹ (уколювати)/вколоти (уколоти); наколошматити* (розм.); *скривавити; змордувати; знівечити* (розм.), *обпарювати/обпарити, опікати¹/опекти, обпикати/обпекти; уперіщити (вперіщити)* (розм.); *сполосувати; поранити, порізати; висікти* (заст.); *осліплювати/осліпити; обсмалювати/обсмалити; посмуговати; вишмагати* (розм.), *відшмагати; пошрамувати* (розм.) тощо. Загальна кількість вторинних найменувань становить 78 одиниць.

Дослідження ТСП дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” засвідчило, що аналізовані твірні словотворчо продуктивні, але реалізують свій словопороджувальний потенціал по-різному. На здатність дериваційно об’єктивувати актантно-сирконстантну рамку вербативів впливають різні мовні та позамовні чинники, зокрема позитивно позначаються акціональність репрезентованої ситуації, облігаторність актанта у валентній рамці твірного, непохідність бази, її стилістична нейтральність, ядерна позиція у структурі лексико-семантичної групи, висока частотність. Обмежують утворення похідних факультативний актант, структурно-морфологічна складність, стилістична маркованість твірного, наявність несловотвірних синонімічних найменувань до потенційних дериватів.

Аналіз дериваційного потенціалу дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” доповнює і розширює здійснені дослідження девербативних утворень у сучасній українській мові. Для встановлення повної типології дієслівного словотвору потрібне подальше вивчення інших континуумів твірних вербативів.

Література

- Вихованець 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво “Пульсари”, 2004. – 398 с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398.
- Грещук 2002: Грещук, В. В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи [Текст] / В. В. Грещук // Актуальні проблеми українського словотвору / За редакцією Грещука В. В. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.66-78. – Бібліогр.: с. 76-78.
- Джочка 2003: Джочка, І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об’єкта [Текст] / І. Ф. Джочка : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
- Калько 1990: Калько, М. І. Видова неоднорідність багатозначного дієслова в сучасній українській мові [Текст] / М. І. Калько : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.02 / Київський державний інститут ім. О. М. Горького. – Київ, 1990. – 17 с.
- Кильдибекова 1985: Кильдибекова, Т.А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа [Текст] / Т. А. Кильдибекова. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1985. – 160 с. – Библиогр.: с. -149-158.
- Максапетян 1986: Максапетян, А.Г. Фразеологичность семантики отглагольных существительных в современном русском языке [Текст] / А. Г. Максапетян // НДВШ. – Филологические науки. – 1986. – № 4. – С. 44-49. – Библиогр.: с. 49.
- Мейе 1951: Мейе А. Общеславянский язык [Текст] / А. Мейе – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1951. – 491 с. – Библиогр.: с. 413-416.
- Морозова 1980: Морозова, Т. С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.01/ Т. С. Морозова. – Институт русского языка АН СССР. – Москва, 1980. – 20 с.
- Пославська 2006: Пославська, Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об’єкта [Текст] / Н. М. Пославська : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
- Семантические 1991: Семантические вопросы словообразования: Значение производящего слова [Текст] / Под ред. М. Н. Яценецкой. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1991. – 271 с.
- Чепуріна 2003: Чепуріна, І. В. Емотивні дієслова як база іменного словотвору (семантико-функціональний аспект) [Текст] / І. В. Чепуріна : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.02 / Таврійський національний ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2003. – 20 с.
- Яруліна 1980: Яруліна, Т. С. Словообразовательные возможности русских непроизводных глаголов (К вопросу взаимодействия грамматики и словообразования) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. С. Яруліна. – Московский государственный ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1980. – 28 с.

В статье проанализированы словообразовательные возможности глаголов со значением “бить кого-либо, физически травмировать”. Установлена структура типовой словообразовательной парадигмы исследуемых производящих, выяснен континуум словообразовательных значений, реализованных производными, охарактеризованы факторы, определяющие деривационную активность глаголов.

Ключевые слова: глагол, валентность, типовая словообразовательная парадигма, словообразовательное значение, деривационный потенциал, производное слово.

The article analyses the verb word-formation possibilities with the meaning “to beat anybody, inflict physical traumas”. The structure of typical word-formation paradigm of the probed formation words is set, the continuum of the word-formation meanings, realized by derivatives is found out. The factors, which determine the derivational activity of the verbs and predetermine their semantical and word-formation transformations, are determined.

Keywords: verb, valency, typical word-formation paradigm, word-formation value, derivative potential, derivative.

Надійшла до редакції 23 вересня 2010 року.

Тетяна Сіроштан

ББК 81.2Укр
УДК 811.161.2'373

ІСТОРІЯ ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ N. LOCІ НА -АК (-ЯК) У НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ К. XVII – П. XXI СТ.

На широкому фактичному матеріалі нової української мови кінця XVII – початку XXI ст. вивчено історію словотвірної структури n. locі на **-ак (-як)**, визначено особливості мотивації та творення таких похідних, окреслено роль і місце форманта в системі суфіксальної деривації локативних найменувань.

Ключові слова: лексико-словотвірна категорія, словотворчий формант, суфікс, словотвірна структура, словотвірний тип.

Серед мовних явищ як об'єктів лінгвістичного вивчення особливе місце посідає категорія n. locі, що є однією з найбагатших у лексико-семантичному й словотворчому аспектах. У сучасних дослідженнях до локативних найменувань відносять іменники, які «позначають різноманітні види земної поверхні, простору, загальні неофіційні території, а також називають приміщення, споруди, будівлі тощо» [Валюх 2005: 208]. N. locі – це також окремі найменування вмістилищ, зокрема посуду, транспортних засобів, які можуть використовуватися для перевезення людей чи зберігання предметів, речовин тощо.

Окремі аспекти словотвірної структури n. locі розглядали такі вітчизняні й зарубіжні мовознавці, як І. Ковалик, Б. Крея, П. Білоусенко, В. Олексенко, О. Пелехата, О. Меркулова, З. Валюх та інші. Проте у вивченні категорії назв місць ряд проблем, що стосуються динаміки дериваційної підсистеми локативів, залишаються нерозв'язаними, зокрема, не була об'єктом спеціального вивчення історія словотвірних типів і підтипів n. locі на **-ак (-як)** у новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст.

Походження суфікса **-ак** остаточно не з'ясоване: деякі дослідники відносять його до індоєвропейських архаїзмів, інші вважають його відносно недавнім утворенням. «З давньосхіднослов'янської епохи він був успадкований у двох варіантах: **-ак** і **-як (-'ак)**» [Білоусенко 1993: 101].

Суфікс **-ак** використовувався в праслов'янській мові на позначення осіб [Горпинич 1999: 35], пізніше – у східнослов'янських мовах, він оформлює найменування осіб, понять та предметів [див. Жовтобрюх 1980: 110]. Локативне значення цього словотворчого засобу, на думку Т. Вендіної, не набуло помітного розвитку практично в жодній зі слов'янських мов [див. Вендина 1990: 58], однак обстежені джерела нової української мови з кінця XVII ст. й дотепер фіксують доволі виразну групу локативних найменувань, утворених від іменникових, прикметникових, дієслівних і числівникових основ за допомогою суфікса **-ак** та похідних від нього формантів.

1. **Відіменникові** похідні в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст. формують кілька лексико-словотвірних типів: найменування місцин за назвами рослин, що там знаходяться, найменування вмістищ за різними ознаками тощо.

1.1. Назви місцин за найменуваннями порід дерев, кущів, які там ростуть, були властиві вже давньоруським і староукраїнським пам'яткам [див. Закревська 1976: 93], проте «основного поширення набувають у XVII ст.» [Масенко 1983: 57]. Обстежені джерела фіксують такі деривати з середини XVIII ст., напр.: **вишнякъ** (1745 Тимч 258), **вишняк** (УмСп 96, Гр I 201, СУМ I 544) "вишневий садок". У XIX ст. коло розгляданих похідних поступово розширюється: **сосняк** (УмСп 970, Гр IV 170, СУМ IX 470, Арк II 163) "сосновий гай, ліс; соснова памолодь"; **верещак** (УмСп 455) "місце в полі, поросле вереском" від **вереск**. Іменники цього лексико-словотвірного типу продовжують функціонувати в українській мові XX ст., переважно в діалектах: **дуб'як** (Гр I 452) "те саме, що дубняк"; **корчаки** (Арк I 244) "невеликий ліс, у якому переважають кущі" (**корч**); **дубиняк** (СУССГ 71) "зарості молодого дуба, дубова памолодь" (**дубина**).